

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філософських наук, професора, завідувача відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Василя Миколайовича Лозовицького «Сучасне українське православне богослов'я: критичний аналіз», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальностей 09.00.11 – релігієзнавство та 09.00.14 – богослов'я.

24 березня 2025 року

Конституювання Помісної церкви в Україні шляхом отримання Томосу про автокефалію Української православної церкви (Православної церкви України) актуалізує питання розвитку українських православних богословських шкіл, власного осмислення важливих богословських проблем і участь у їх всеправославному обговоренні. Тому огляд нинішнього стану українського православного богослов'я – важлива проблематика, яка має запит як у колі богословів, так і релігієзнавців. Адже без критичного аналізу вже напрацьованих еклезіологічних схем і витрактувань важко зорієнтуватися у тих напрямках богословської думки, які нині домінують в українській богословській думці.

Певною складністю дослідження є той факт, що власне українська історіографія у сфері православного богослов'я лише починає формуватися. Домінування Московського патріархату в Україні, а, отже, московських богословських традицій в оцінці як вітчизняних, так і світових трендів у богословській думці, і донині ще достатньо відчутні. Тому автор цілком слушно зазначає, що «Українська теологія як феномен не є фактом, що стався...» (ст. 37).

Актуальності дисертаційному дослідженню надає і той факт, що православ'я в Україні розділене на кілька юрисдикцій. У суспільстві є значний запит на об'єднання вірян, адже українці потребують єдності в

умовах жорстокої російсько-української війни. Відтак богословська проблема єдності – стає сенсоутворюючою і потребує термінового вирішення. Адже подальше затягування конфлікту вдаряє по православ'ю як конфесії і призводить до зменшення прихильників обох юрисдикцій.

З огляду на це, актуальність дослідження В.Лозовицького не викликає сумнівів і є важливою як для розвитку української історіографії, так і для вирішення практичних питань унормування ситуації у міжправославному середовищі України. Адже важливо знати не лише якою є нинішня ситуація у сфері міжправославних відносин в Україні, але й розуміти, чому вона саме так склалася, які конкретні богословські завдання вирішували православні богослови на кожному етапі історичного розвитку країни та що наразі можна зробити для її покращення.

Дисертаційне дослідження здійснене в межах комплексної науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за темою «Єдність православних в Україні як фактор національної безпеки» (державний реєстраційний номер U 0117U004903).

На наш погляд, достатньо коректними є мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку. Це зробило можливим досягнення дисертантом означеної мети й відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках та науковій новизні.

Серед усіх підрозділів роботи особливо відзначимо перший розділ («Сучасна українська православна богословська думка в контексті розвитку християнської теології початку XXI століття», ст. 55-153), де автором подані цікаві методологічні підходи до розуміння й оцінки сучасного українського православного богослов'я у контексті як вже існуючої богословської традиції, так і нових напрацювань, які часто виступають в опозиції до існуючих чи домінуючих (найчастіше – у навчальних закладах) підходів.

Важливими (у контексті як новизни, так і осмислення у нинішньому контексті) є напрацювання дисертанта щодо аналізу філософсько-богословського доробку провідних українських богословів (Олександра Філоненка, о.В'ячеслава Рубського, о.Кирила Говоруна, Юрія Чорноморця), чому присвячено розділи 4-7. Погоджуємося із думкою дисертанта у тому, що попри певні відмінності у підходах (постмодернізм, пост-постмодернізм, неопатристика і постнеопатристика, практична теологія тощо), спільною рисою всіх богословів є сприйняття православ'я як відкритої системи, яка може і повинна розвиватися.

Цікавими є також пропозиції щодо можливості вирішення протистояння, яке нині присутнє у православному середовищі України. Зокрема детальний аналіз тих ключових дискурсів, які нині домінують в українському суспільстві та можливих шляхів (сценаріїв) єднання (примирення) православних віруючих (розділ 8, ст. 418-478). Можна погодитись із твердженням дисертанта про три можливі сценарії (шляхи) подальшого розвитку православ'я в Україні. Йдеться про об'єднання в одну Помісну церкву, паралельне існування двох канонічних структур та «діалог мирян, священиків та богословів від обох юрисдикцій» (ст. 477). Проте, на наш погляд, всі три сценарії наразі фактично вже існують одночасно. А вже за одне-два покоління третій сценарій повністю трансформується у перші два – у посилення позицій Помісної церкви та локалізацію прихильників Московського патріархату (етнічних росіян, представників окремих національних меншин та розрізнених груп зросійщених українців).

Вважаємо суттєвим внеском дисертанта у розуміння сучасних тенденцій у розвитку православного богослов'я в Україні всебічний аналіз життєсвіту відкритого православ'я. В.Лозовицький слушно зауважує, що «поява відкритого православ'я в якості альтернативи до фундаменталізму є явищем закономірним, зумовленим прагненням православ'я бути в діалозі з сучасним світом, виражати власний конфесійний світогляд мовою

сьогодення». «Актуалізація та інтенсифікації відкритого православ'я відбуваються завдяки становленню ПЦУ та посиленню ідейного впливу митрополита Епіфанія. Українське відкрите православ'я поступово все більше черпає ідеї та натхнення від відкритого православ'я Константинопольського патріархату, патріарха Варфоломія та представників нового покоління православних богословів Греції та США». (ст.42).

Не менш важливим для розуміння нинішніх базових тенденцій у розвитку українського богословського мислення, «суголосним з ідеями та цінностями відкритого православ'я, є зростання світоглядного універсалізму». Дисертант дуже слушно підкреслює, що «важливою рисою сучасного українського православного богослов'я став поворот до антропологічної проблематики, яка стоїть у центрі всієї православної думки початку XXI століття». Не менш важливою є зауважена дисертантом тенденція до «відродження київського християнства з його ідеалами відкритості, діалогічності, синтезу культур». (ст. 42-43).

В.Лозовицький цілком слушно стверджує, що «сучасна українська православна теологія як теоретичний вираз «відкритого православ'я» дозволяє сформулювати ідейні засади діалогу православних у пошуках загальнонаціонального єднання. ... В основі міжюрисдикційного протистояння в Україні лежить складний конфлікт наративів, вирішення якого можливе через діалог, практики співпраці та оновлення ідентичності у бік все більшого теоретичного і практичного прийняття цінностей та принципів «відкритого православ'я» (ст.51). Цей висновок все ж дозволяє прогнозувати позитивні очікування від подальшого неминучого діалогу православних кліриків і вірян.

Відзначимо також, що теоретичні напрацювання В.Лозовицького пройшли вагому апробацію. Так, опубліковано 22 наукові праці у фахових наукових виданнях, з яких 6 – журнали категорії «А». У статтях висвітлено основні наукові результати дисертації. А також відбулася достатня

апробація ідей дослідження у виступах на понад 32 наукових конференціях, з яких 24 – міжнародні (видруковано понад 30 тез та матеріалів наукових конференцій). Вартим уваги є і перелік використаних джерел та літератури, який нараховує 679 пунктів, з яких біля 200 – це праці закордонних богословів та дослідників. Це засвідчує намагання дисертанта оперувати передусім першоджерелами та спиратися на досвід осіб, безпосередньо включених в специфіку складної проблеми, яка досліджується дисертантом.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження В.Лозовицького і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити подальшу дослідницьку працю.

1. Аналіз сучасної української православної богословської думки, на наш погляд, потребує відходу від звичних (більш зрозумілих) московських матриць мислення. Дисертанту загалом вдалося це зробити, проте в оцінці деяких проблем (особливо щодо вирішення сучасної кризи у православ'ї в Україні) спостерігається ще вплив пост-московського мислення. Йдеться про «загрози» перетворення ПЦУ (чи УПЦ МП, якщо вона раптом об'єднається із ПЦУ) у «суто національний проєкт» (ст. 472, 477), загрози від «створення національної церкви» (ст. 470). У цих та багатьох інших випадках автор подає «національну церкву» як щось, що суперечить православному віровченню і практиці, та протистоїть «справжній церкві», яка (справжня), за логікою викладу – з іншого боку бар'єру протистояння. Тобто це – УПЦ МП. Дисертант фактично ігнорує той факт, що нинішні Помісні православні церкви – це фактично національні проєкти. І навіть УПЦ МП – це теж «національний» проєкт, проте створений на основі іншої (московитської) нації і нав'язаний Київській митрополії. Не є у цьому винятком і грецькі церкви, не кажучи вже про Московський патріархат, який від початків розвивався саме як політично-націоналістичний проєкт.

Тому остерігатися потрібно не «національних проєктів» (які плачуть свою мову у богослужінні, національні традиції, культуру та ментальність, але й сприяють розвитку інших мов та культур, як це завжди було і є нині в Україні), а шовіністичних (у деяких джерелах – «націоналістичних») церковно-національних проєктів, які знищують чи принижують культури інших народів заради насадження своєї. Таким шовіністичним проєктом певний час вимушено був Константинопольський патріархат (часи «фанаріотства»), оскільки потрапив у жорстку залежність від іновірної політичної влади. Таким проєктом є від часу свого створення Московська церква, яка й донині не може відійти моделі політичного сервілізму, а тому є швидше шовіністично-політичним, аніж релігійним проєктом.

2. Причина, чому виникло перше зауваження, в тому, що дослідження, яке здійснює дисертант, неможливе без аналізу праць, які заклали основи української помісності (автокефалії). Цілком погоджуємося із думкою дисертанта про те, що «інтелектуальна відкритість та гнучкість не була властива православної думці завжди, вона є результатом певних трансформацій богословського мислення православних у ХХ столітті» (ст55), слід звернути увагу на праці тих українських богословів, які це мислення ламали, усуваючи «анти-західний сентимент, вузькість підходів, консерватизм, а також ігнорування соціально-політичних тем» (ст.56). Все це присутнє у працях та проповідях о.Василя Липківського, проф. Івана Огієнка (митрополита Іларіона), проф. Юрія Мулик-Луцика, О.Лотоцького та інших представників різних поколінь «українського церковного відродження», яких ми не можемо не віднести до української богословської школи. Дисертант брав участь у одній із конференцій, присвяченій діяльності І.Огієнка, проте ця участь ніяк не відобразилася на тексті дисертації.

Щодо грецьких богословів початку ХХ ст., які мали вирішальний вплив на розвиток Вселенського православ'я і формування його порядку денного,

то тут, на наш погляд, слід звернути увагу передусім на праці та організаційну роботу патріархів Мелетія IV Метаксакіса та Атенатора I Спіру, які, власне, й заклали основи нинішньої архітектури не лише Константинопольського патріархату, але й розвитку всього Вселенського православ'я.

3. Погоджуючись із думкою дисертанта про те, що саме православне богослов'я XX століття сформувало «проблематику і методології, в межах яких до цього часу працюють православні мислителі і зокрема українські богослови XXI століття» (ст.55), зауважимо, що не лише софіологія (С.Булгакова) та неопатристика (Г.Флоровського) були основними богословськими напрямками, що формували сучасну православну теологію у першій половині XX століття» (ст. 56). На наш погляд, значне місце у тодішньому богослов'ї, що залишилося не менш актуальним й зараз, посідають богословські проблеми: пошуку загальноприйнятних більш чітких критеріїв набуття автокефалії – тема, яка була актуалізована уже з другої половини XIX ст., оскільки стала причиною кількох значних криз у православ'ї (дослідження Ю.Мулика-Луцика та ін.); встановлення межі етнічного у православному віровченні й діяльності (осмислення московської етнофілетичної ересі «русского міра» як надактуальна тема для нинішнього українського православного богослов'я) – і, як продовження «етнічного фактору», або ж окрема тема, розгляд складного питання церковної діаспори та меж «церковних областей» («канонічних територій», якщо послуговуватися термінами Московського патріархату); місце і роль мирян у православ'ї (синодальність – соборноправність – охлократія, і т.п.). Частково ці теми розкриті у дисертації, оскільки прямо стосуються врегулювання міжправославного конфлікту в Україні. Проте ці теми потребують своєї систематизації та комплексного осмислення.

4. Вважаємо не зовсім виправданим є описовий (не критичний) підхід дисертанта до обговорення ідеї паралельного існування «двох

канонічних структур», тобто ПЦУ та УПЦ МП. Зокрема: «УПЦ та ПЦУ мають існувати паралельно як дві канонічні структури, перебуваючи в діалозі та конкуренції» (ст. 308), «Обидві юрисдикції мають достатньо стійкі канонічні підстави вважати себе легітимними, тому юрисдикційно православні не потребують об'єднання» (ст. 480); «Не сприяє об'єднанню й те, що обидві юрисдикції мають достатньо стійкі канонічні підстави вважати себе легітимними, тому юрисдикційно православні не потребують об'єднання» (ст. 485, 498-499) та ін.

Твердження, що обидві церкви «канонічні», відповідає дійсності лише за однієї умови – коли УПЦ МП перебуває у юрисдикції Московського патріархату і чітко вказує на це. Проте керівництво УПЦ МП категорично заперечує факт входження своєї структури у Моспатріархію. Альтернативою до московської юрисдикції може бути лише статус автокефалії, який визнаний іншими церквами, або хоча самопроголошений, як це зробили свого часу УАПЦ чи УПЦ КП. В іншому випадку, згідно канонів, УПЦ МП не може мати ніякого «канонічного» статусу. Як відомо, УПЦ МП ніякої автокефалії не проголошувало.

Ми можемо змоделювати, що нині УПЦ МП умовно має канонічну ситуацію, подібну до тієї, яку мала, наприклад, УПЦ КП. Тобто це церква, що не порушує канонів, яка інституційно відділилася від іншої Помісної церкви, самопроголосила автокефалію, що ще не визнана іншими церквами. Ситуація, насправді, далеко не така, але це – модель. Тоді ієрархії УПЦ МП треба визнавати, що ієрархія і загалом клір нинішньої ПЦУ є цілком «канонічними» (згідно цієї логіки), а тому автоматично відпадають всі надумані УПЦ МП перешкоди до діалогу. Інакше – йтиметься про улюблені церковним та світським московським керівництвом «подвійні стандарти», коли будь-яка ситуація витрактовується лише з позицій вигоди однієї із сторін.

Ми підтримуємо слушну і обґрунтовану думку дисертанта, що об'єднання православ'я в Україні у найближчій перспективі не відбудеться. На це є багато об'єктивних та суб'єктивних причин. Проте держава і громадянське суспільство в Україні повинні докласти максимальних зусиль для виконання рішення Європейського Суду з прав людини (у справі «Ільїн та інші проти України»), де зазначено: «сам факт того, що держава вимагає від релігійної організації, що бажає бути зареєстрованою, узяти назву, яка унеможлиблює введення в оману вірян та суспільство загалом і завдяки якій є можливим її відрізнити від уже наявних організацій, у принципі, можна вважати виправданим обмеженням її права вільно обирати свою назву».

Тобто українські віряни повинні знати правду про свою церкву і робити свій вибір на основі об'єктивних даних, а не маніпуляцій кліру УПЦ МП.

5. У роботі наявні деякі стилістичні огріхи та не завжди коректне вживання термінології. Зокрема, на наш погляд, не варто буквально ототожнювати терміни «богослов'я» (нині поширене й інше його написання – «богослів'я») як «наука про слово Боже» та «теологія» – як «наука про Бога». Попри близькість розумінь, у богословському плані все ж є відчутна різниця. Також варто більш уважно використовувати термін «канонічний», оскільки за багато десятиліть московська пропаганда заклала у це поняття сенси, які часто далекі від православного віровчення, і фактично маніпулює цим поняттям, застосовуючи подвійні стандарти. І, можливо, не так далекий від правди є о.В'ячеслав Рубський, який стверджує, що ідея канонічності «є нічим іншим як способом розподілу фінансових потоків» (ст. 308).

Проте зазначені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації В.Лозовицького «Сучасне українське православне богослов'я: критичний аналіз». Тому вважаємо, що дисертація є завершеним, цілісним, оригінальним авторським дослідженням актуальної проблеми, що за своїм науковим рівнем, отриманими результатами,

науковим та практичним значенням відповідає вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук.

Відтак дослідження відповідає вимогам наказу МОН України № 40 (12.01.2017) «Про затвердження Вимог до оформлення дисертацій» (із змінами від 12.07.2019.), вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17 листопада 2021 року, повністю відповідає паспортам спеціальностей 09.00.11 – релігієзнавство і 09.00.14 – богослов'я.

Доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник,
завідувач відділення релігієзнавства
Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди
НАН України

Олександр Саган

Підпис *Олександра Самчука*
засвідчую.
Учений секретар Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди НАН України.
Р.В.Самчук

